

Faragó-Szabó István

A descartes-i kétely angolszász recepciója: Locke*

Írásomban annak bemutatására vállalkozom, hogy (I) Locke anti-szkeptikus stratégiája reakció a késő karteziánus vitákra; (II) *lätens* szkepticizmusa Descartes nagy ellenfele, Gassendi *nyílt* szkepticizmusán alapszik; (III) az *Értekezés az emberi értelemről* című művet¹ keresztül-kasul átjáró dilemmák bevallatlan előfeltevések következményei.^{2, 3}

Locke és szkepticizmus viszonyáról szeparáltan értekezni anélkül, hogy állást foglalnék a centrális kérdésekben⁴ – nevezetesen, hogy reprezentacionalista volt-e Locke vagy sem, mentális tárgyak-e az ideák, mit gondol az elsődleges és másodlagos minőségek viszonyáról, hogyan jellemzi az észlelést, mit mond az általában vett szubsztanciáról, nyelvelméletében privát nyelvfelfogást képvisel-e –, mondhatni bátor vállalkozás, és ezen általában az értendő, hogy megalapozatlan próbálkozás. Az említett kérdéseket – ha ideiglenesen is – zárójelezve, az alábbiakban az *Értekezés* korpuszában megjelenő tételes említések elemzésére szorítkozom. Eljárásomra két mentséget tudok felhozni. Egyrészt a nagy fajsúlyú és még messze nem megoldott kérdésektől függetlenül is van néhány ritkán elemzett, ám figyelemre méltó összefüggés – például az itt elemzett kérdés: Locke viszonya a szkepticizmushoz⁵ –, amelyek megvilágítása fényt deríthet a centrális problémákra. Másrészt míg az alább vizsgált kérdések kapcsolódása az „Első elmélkedés”-ben (DESCARTES 1994) megfogalmazott szkeptikus érvekhez vagy azok következményeihez könnyen átlátható, a központi problémák esetében ez a viszony lényegesen összetettebb, így aligha szorítható be egy cikk keretei közé.

I.

Az *Értekezés* terjedelméhez képest elenyésző az a néhány oldal, ahol Locke egyáltalán figyelmet fordít a szkeptikus attitűdre és érvekre. E szűkszavúság mégis sokat-

* Köszönettel tartozom Altrichter Ferencnek, aki tanácsaival és kritikai észrevételeivel jelentős segítséget nyújtott a cikk megírásához. Réz Anna és Veres Máté pedig számos javaslatával segítette a szöveget végső formába önteni.

¹ A Locke könyvére való hivatkozásnál a három római szám a megfelelő könyv, fejezet, illetve § száma (LOCKE 2003).

² A descartes-i szkepszisre közvetlenül reagáló, de a későbbi filozófiai fejlődést kevésbé befolyásoló angol gondolkodók – így More és Glanvill – Descartes-recepciójáról lásd DOUGLAS 2005.

³ Berkeley filozófiája – egy specifikus interpretáció mellett – a karteziánus bizonyosság-eszmény folytatójának látszik. Viszonya a szkepticizmushoz azonban egymástól szélsőségesen eltérő értelmezéseket hozott felszínre. Tematikusan indokolt lenne kettejüköt együtt tárgyalni, ám Locke szkepticizmusát és a karteziánus Berkeley-képet reménytelen vállalkozás egy körülhatárolt cikk keretei között bemutatni.

⁴ Forrai könyvéről (FORRAI 2005) szóló vitairatomban *néhány* fontos kérdésben pozitív módon is állást foglaltam (a cikk 2008 őszén jelenik meg a *Világosságban*). Más vonatkozásokban nézeteimet Newman írására alapoztam (NEWMAN 2004). Newman az idea újabb keletű intencionalista felfogásával szemben egy olyan interpretációt mutat be, amely új értelmet ad a hagyományos értelmezésnek.

⁵ A Locke szkepticizmusával foglalkozó szakirodalom igen szegényes. Az általam ismert két fontos írás, amely *centrális* témaként tárgyalja szkepticizmusát, Buckle cikke (BUCKLE 1999), amely a témát Hume perspektívájából veszi szemügyre, illetve Carey cikke (CAREY 1997), amely az innatizmus kritikájában alkalmazott szkeptikus megfontolásokat tárgyalja. Erre vonatkozóan lásd a jelen számban Altrichter Ferenc cikkét.

mondó. A *Bevezetésben* (I/II/III–VII) említ – de nem tárgyal – néhány érvet,⁶ metaforikus narratívákban köszörüli a nyelvét egy nehezen azonosítható szkeptikus figurán, akit a – nem kevésbé ironikusan kezelt – dogmatikus ellenpólusaként mutat be (például I/II/VII), hogy azután mindkettővel a saját, gyakorlatra orientált attitűdjét állítsa szembe; továbbá a IV. könyvben néhány § erejéig kitér az álom-argumentumra.

Ami ebben szokatlan, az az állásfoglalás igénytelensége, amit akár állást nem foglalásnak is nevezhetnénk. A korai modern filozófia vitáinak közegében – amelyek az új tudomány módszereivel vagy a megfigyelés és a tapasztalat átértelmezésével összefüggésben épp a tudás határai és lehetőségei körül forogtak – nem lehetett a szkepticizmus problémáihoz *nem* viszonyulni. Elkerülésük éppúgy hozzáállást fejezett ki, mint a kard ki kard-mentalitás. Mivel magyarázható akkor a többszörösen érintett Locke visszafogottsága?

A következő epikus betétszám nem a válasz elkenésére szolgál, hanem annak a kontextusnak a megvilágítására, amelyben a szkepticizmus Locke látókörébe került. Az a véletlenszerű körülmény, hogy a későkartezianus csatározások egyik fontos ütközetének időpontjában Locke épp Franciaországban tartózkodott (1674–79) filozófiai jelentőséggel bír. Külső szemlélőként csöppent a vitába, amely számára korábban ismeretlen szkeptikus és szkepticizmus-ellenes stratégiákat vonultatott fel. Odautazásakor zajlott a Malebranche–Foucher-vita, melynek nyomán Locke – ha nem is rögtön, de – képbé került. A kínálatot azonban korántsem tartotta kielégítőnek. Foucher szkeptikus érvei azt mutatták meg, hogy a Malebranche képviselte „elkerülő” stratégia eredménytelen, azaz a kartezianus álláspont módosíthatása sehova sem vezet. Emellett szól az is, hogy – igaz, később – Locke éles hangú bírálatot írt Malebranche-ról (LOCKE 1812).⁷ Azaz nem mondhatni, hogy a közel egy évtizeddel később befejezett főműben a szkeptikus scenáriók periferikussága tájékozatlanság eredménye. Közismert, hogy Locke már franciaországi útja előtt befejezte az *Értekezés* részletes előmunkálatait, de maga a mű csak 1688 táján készült el. Nem alaptalan tehát azzal a feltételezéssel előhozakodnom, hogy a szkeptikus és dogmatikus attitűdöt egyaránt elutasító passzusok – amelyek még nincsenek meg a vázlatokban –, illetve a IV. könyvnek a tudás valóságosságát a szkepticizmussal szemben védelmező érvei – amelyek közül csak néhány van jelen, s azok is utalásszerűen –, valamint a Malebranche ellen íródott opus épp a kartezianus tudásfogalmat kikezdő kontinentális viták nyomán születtek meg.⁸

Az *Értekezésben* Locke nem kecsgetteti olvasóját olyasmivel, amit Descartes kilátásba helyezett, tudniillik hogy képesek vagyunk *kognitív bizonyosságra*. Más szó-

⁶ Így például a „vélemények sokféleségéeként” azonosítható sextusi érvet (SEXTUS EMPIRICUS 1998, 191–193 [85–91]).

⁷ Locke könyvtárában a Malebranche és Foucher közötti vita teljes anyaga (nem csupán Foucher Malebranche könyvére írt, s az utóbbi Foucher-nak adott válasza, de Foucher-nak az ezzel vitázó felelete is) megtalálható (VÖ. HARRISON–LASLETT 1971, 1157, 1875–1880).

⁸ Azt a hipotézisemet, hogy franciaországi útja előtt Locke nem nagyon érdeklődött a szkepticizmus iránt, tovább erősíti az a – tagadhatatlan, csupán negatív – körülmény, hogy kevésbé ismerte Joseph Glanvillt, az 1660–70-es évek kortárs angol szkeptikus kulcsfiguráját: az igen termékeny Glanvill műveiből könyvtárában csupán egy lényegtelen, a szkepticizmussal nem foglalkozó esszé található. Megjegyzendő, hogy az *Értekezés* előtanulmányaiában, a *Draft I*-ben és *II*-ben a szkepticizmus iránti érdeklődése még lanyhább, mint a főműben. Az álom-argumentumhoz fűződő egyik érv azonban csírájában már megtalálható a „B” vázlatban (VÖ. NIDDITCH–ROGERS 1990); erre később még visszatérek. Nem elképzelhetetlen, hogy az elsődleges/másodlagos megkülönböztetés – a *Drafts*-okban még nem szereplő egyik centrális locke-i doktrína (BOLTON 1976) – és az ehhez kapcsolódó érvek (BOLTON 1983) éppenséggel Locke szkepticizmus-ellenes stratégiájának köszönhetően vált az *Értekezés* egyik fő tézisévé. Davidson és Hornstein viszont inkább Newton befolyását hangsúlyozzák a distinkció nyomatékosításában (DAVIDSON–HORNSTEIN 1984).

val, hogy van olyan tudás, amely (a) szükségszerű, (b) bizonyos, (c) a világra vonatkozik, s ilyenformán eltöri a metafizika és episztemológia közti határt. Ez a fajta „[...] bizonyosság akkor lép fel, amikor úgy gondoljuk, hogy semmiképpen sem lehetséges a dolognak másnyennek lennie, mint amilyenek őt ítéljük.” (DESCARTES 1996, 133). Nemcsak a „Bevezetés”-ben akadnak passzusok, ahol Locke ezt a mentalitást dogmatikus eltévelyedésnek minősíti. Például a IV/III/XXII-ben az efféle kalandra készülőket arra figyelmezteti, hogy olykor nem ártana átnézni „a sötét oldalra”, és szemügyre venni tudatlanságunkat, mielőtt ama sötét szakadékba vetnék magukat, „[...] (ahol szemünk nem lát, s tehetségeink sem észlelnek semmit) [...]”.⁹ A szkeptikusok javasolta *morális* tudás viszont – még ha bizonyos is – összeegyeztethető azzal, hogy a dolog tökéletesen másnyen, mint „amilyenek őt ítéljük”. Azokban az ismeretekben, amelyeket morálisan bizonyosnak ítélünk, „[...] nem szoktunk kételkedni az élet irányítását illetően, jóllehet tudjuk, hogy abszolút értelemben az is előfordulhat, hogy hamisak.” (DESCARTES 1996, 132). Mi sem mutatja jobban a kognitív *versus* morális megkülönböztetés fontosságát, mint az, hogy a kortársak – legalábbis Locke-ot megelőzően – a „dogmatikus/szkeptikus” címekért folytatott versengésben azt tekintették a legfontosabb rendező elvnek, hogy ki melyik ágát választja a fenti dichotómiának.

Első pillantásra úgy tűnik, Locke megpróbál kiszállni a helyosztó vetélkedésből, de legalábbis *túllép* a „vagy kognitív, vagy morális” dilemmáján. A „Bevezetés”-ben – amikor épp nem az önmagát tétlenségre ítélő szkeptikuson élcelődik, s nem a dogmatikusok mohó ismeretvágyát ostorozza –, ugyan nem fogalmi analízissel, de legalább egy metaforával megvilágítja, mit tart adekvát ismeretnek. Hajón utazva – mondja – nem azért alkalmazunk mérőönt, mert égető tudásvágy él bennünk a tenger mélységét illetően, hanem azért, hogy ne fussunk zátonyra (II/VI). A biztonságos utazáshoz azt kell tudnunk, *elég* mély-e a tenger, nem fontos tudnunk, *milyen* mély. Nem érünk gyorsabban célunkhoz, ha tudjuk, hogy mélyebb a kelleténél. A példázat félreérthetetlen: a tudás *gyakorlati ismeret*, ami *hasznosíthatóságában* nyeri el igazolását (lásd még II/IV, II/XXIII/XII is). Ez a mentalitás nem követeli meg, hogy folyton-folyvást az illúzió- vagy az álom-argumentumra adandó válaszon vagy a démonikus cselvetések kivédésén törjük a fejünket.

Déjà vu-nk nem alaptalan. A megfogalmazás rokonítani látszik Baconnal, aki szerint a tudományt az emberiség anyagi és szellemi helyzetének jobbítása, azaz tudományon *kívüli* célok kell, hogy vezéreljék. Még közelebbinek mutatják kettejük álláspontját azok a megjegyzések, amelyekben Locke a tudomány és a felfedezésekre épülő hasznos mesterségek szembeállításában a mesterségek javára dönt.¹⁰ Bacon egyébiránt – a kísérletre, a megfigyelésre és a technikai eszközök kiemelt szerepére támaszkodó tudományeszménye révén – a Locke tudományos hátországát képező Royal Society mitológiájában a szellemi alapító szerepét volt hivatott betölteni. Annyiban nem alaptalan ez a később széles körben elterjedt elképzelés, hogy maguk a társaság tagjai terjesztették (WOOLHOUSE 1988, 71–72).¹¹ Elfúló hangú dics-

⁹ Noha Locke Malebranche-ről írt könyvecskéjében (LOCKE 1812) ez a megállapítás tételelesen nem szerepel, a mű egésze azonban épp azt a tanulságot hordozza, hogy szemében ez a *dogmatizmus* megtestesülése. Nem tartozik szorosan a gondolatmenethez, de érdemes megemlíteni, hogy Descartes-tal szemben Malebranche az episztemológiailag bizonyos, ugyanakkor metafizikailag szükségszerű ismeretet már nem a kívülvilágban, hanem az isteni ideák/lényegek szemlélésében vélte megtalálni.

¹⁰ Vö. a IV/III/XI–XII, ahol a vas, a nyomtatás, a kinin és az iránytű felfedezésének kiemelt szerepet tulajdonít a tudás terjesztésében, a hasznos árucikkkel való ellátásban és a termelés növelésében.

¹¹ A *Royal Society* című írásomban részletesebben tárgyalom a problémát (megjelenés alatt, in Lendvai-Festschrift).

himnuszaiuk mögé pillantva azonban kiderül, hogy az igazán mélyenszántó és kreatív elmék – miközben a filozófiai *célok*kal azonosultak – a tényleges tudományos gyakorlatban többnyire mellőzték a Bacon által javasolt *módszereket*. Míves induktív táblázatai – szerencsénkre – soha nem kerültek alkalmazásra. Amatőr metodikája azzal a naiv elképzeléssel társult, hogy az új tudomány mentesíthető nemcsak a leszólt arisztotelianizmustól és platonizmustól, hanem *bármely* filozófiai elmélettől – egyáltalán: „a színház bálványaitól”. Filozófiaellenes filozófiája kizárta az egzakt természettudományok majdani mintájaként működő *mechanika* megalapozásához nélkülözhetetlen matematikát és geometriát a filozófia társtudományai közül. Kopernikus elméletét elvetette, Kepler és Galilei – a tudós társaság számára irányadó – felfedezései meg sem érintették.

A baconi célkitűzések és a javasolt tudományos ethosz akceptálása tehát jól megért módszerének, valamint tudományosan és filozófiailag természetesen elméletének negligálásával. Mégsem kellett hosszasan fáradozni a filozófiai törekvések újradefiniálásával vagy egy pótlólagos elmélet kialakításával. Gassendi több hullámban bekövetkezett recepciója nyomán szinte készen állt az epikuroszi atomista metafizika újrahasznosított formája, a korpuszkularista hipotézis.¹²

A Royal Society vezető tudósai – köztük Locke – az újra felfedezett atomizmushoz igazodtak. Gassendi az „új tudomány” eredményeinek megőrzésére tett erőfeszítéseket a dogmatizmussal szemben alkalmazott úgynevezett „mérsékelt” szkepticizmussal kombinálta. Milyenek az önmagukban vett dolgok – ezt sohasem tudhatjuk meg, mivel érzékszerveink túl gyengék kifürkészésükhöz. A jelzéseként működő jelenségek viszont rendelkezésünkre állnak. Rendszeres ismétlődésük alapul szolgál azon körülmények kiderítéséhez, amelyek között a fenomenák megmutatkoznak számunkra. Az atomok feltevése – amennyiben nem önmagukban vett reáliáknak, hanem pusztán hipotetikus létezőknek tekintjük őket – magyarázatul szolgálhat a jelenségek szisztematikus feltűnéséhez; ez viszont amellettszóló evidencia, hogy a hasonló jelenségeknél a dolgok rejtett szerkezetét alkotó atomok hasonló konstelációba kerülnek.

A társaság tudós tagjait az nyerte meg a korpuszkularista hipotézisnek, hogy az – szemben a skolasztikus világszemlélettel – a látható jelenségek magyarázatát egy nem megfigyelhető dimenzióba helyezte át, azt feltételezve, hogy így magyarázatot kapunk a megfigyelhető dolgok metrikusan ábrázolható mechanikai tulajdonságaira is. Gassendi eljárása védelmi stratégiaként is működött. A kicsiny, oszthatatlan létezők világa a tudományra nézve nem jelent – a szkepticizmussal kikezdhető – metafizikai elkötelezettséget, ugyanis predikcióink beteljesülése nem vonja maga után az atomok létezését. Feltételezésünk inkább egy *konstruktív hipotézis*, amely újabb felfedezéseink fényében bármikor revidálható.¹³

¹² A hatástörténeti összefüggés meglehetősen összetett, hiszen kézenfekvőnek látszana, hogy Locke franciaországi útja során került közelebbi viszonyba Gassendi tanításával. Ezt erősíti, hogy rendszeres kapcsolatban állt Bernier-vel, Gassendi famulusával (aki mestere fő művének egy rövidített francia nyelvű változatát is kiadta). A helyzet azonban ennél sokkal komplikáltabb. Néhány gassendianus elv tudniillik (főként a korpuszkularis hipotézis) már jelen van a kontinentális kirándulás előtt befejezett kéziratokban. Az angliai, s főként a Royal Society tagjait is érintő Gassendi-recepció szövevényes összefüggéseit Kroll derítette fel alapvető jelentőségű cikkében (KROLL 1984).

¹³ Gassendi atomizmusáról részletesebben lásd SUMIDA 1987. Veres Máté hívta fel a figyelmemet arra a problémára, hogy Gassendi korpuszkularizmusa ontológiailag annyiban biztosan elkötelezett, hogy az ekkoriban egymással élesen szemben álló kétfajta magyarázattípus közül – a világ anyaga kontinuos/nem kontinuos – az utóbbi mellett foglal állást.

II.

Ahogy egy megjegyzéséből kiderül, már Leibniz is jól látta, hogy Locke ismeretelmélete sok tekintetben Gassendi filozófiájának meghosszabbítása.¹⁴ A párhuzamosságok olyanira szembetűnőek, hogy inkább az a különös: a brit empirizmus mítoszától elvakított interpretátoroknak hosszú évszázadokig nem szűrt szemet.¹⁵ A szinte változtatás nélkül átvett gassendiánus elemeken kívül – mint például a makroszintű jellegzetességek magyarázó princípiumaként alkalmazott korpuszkuláris hipotézis, a karteziánus lélekmagyarázat szubsztancializáló vonásainak elvetése, vagy Arisztotelész ismeretelméletének, metafizikájának és logikájának kritikája – más, némileg áthangolt, főként ismeretelméleti elvek is megjelennek Locke-nál. Gassendinál a fenomenák – jelzések; az önmagukban vett dolgok megismerhetetlenek. Locke-nál az ideák – jelek,¹⁶ a valóságos lényeg megismerhetetlen. Ugyan ő is az atomizmust tartja a világ szerkezetéről rendelkezésre álló legjobb elképzelésnek, de nem ragaszkodik hozzá körömszakadtáig (IV/III/XI, IV/III/XVI stb.).¹⁷

A jelen cikk II. és III. részének fő kérdése az, hogy *ha* Locke ismeretelméletében Gassendihoz igazodik, de ezenközben negatívan vélekedik a szkeptikus mentalitásról, képes-e eliminálni, vagy legalább tovább mérsékelni annak „mérsékelt szkepticizmusát”?¹⁸ Biztosít-e, és ha igen, milyen előnyöket a szkeptikus érvek megválaszolásában a vázolt hozzáállás?

Rövid válaszom: nem.

Hosszabb válaszom sem igenlő.

Locke stratégiája a szkeptikus érvekkel szemben nem egységes. Nézzük a részleteket.

Az a megjegyzése, hogy „[...] az álom különböző megjelenítései igenis valóság nélküliek, jóllehet álmódás közben mégiscsak *igaznak tekintjük őket* [...]” (II/XXVII/XIII – kiemelés nem az eredetiben), arról tanúskodik, hogy nem csak tisztában volt az álom-argumentum funkciójával, de azt is tökéletesen látta, hogy az álom és az ébrenlét megkülönböztetése valamifajta kritériumot igényel.¹⁹ Két különböző válasszal rúkol elő:

¹⁴ Talán épp azért nem részletezte a hasonlóságokat, mert nyilvánvalónak tekintette őket (vö. LEIBNIZ 2005, 39).

¹⁵ Norton cikkének (NORTON 1981) köszönhető a nyomaték áthelyeződése. Norton egyenesen azt állítja, hogy a Locke–Berkeley–Hume triumvirátus tapasztalatra hangolt filozófiájának nem Locke a kiindulópontja, s Locke empirizmusának sem Baconhoz, sem Hobbes-hoz nincs köze; mindezek eredője Gassendi (i. m. 334–336).

¹⁶ Rendkívüli horderejű, s ezért itt még érintőlegesen sem vizsgálható kérdés, hogy a Gassendi által közvetített *jel* fogalma milyen szerepet játszik Locke filozófiájában. Gassendi még terminológiájában is követi a Sextus-féle megkülönböztetéseket, ám a kérdés filozófiai relevanciája jóval túlmutat a filológiai vonatkozásokon. A kérdés az, hogy Locke-on keresztül milyen módon és mértékben befolyásolta a modern ismeretelméleti gondolkodást ez a – tudomásom szerint – mindmáig felderítetlen körülmény. Sextusnál a jelek két fajtájáról van szó: a „felidéző jelek”-ről és a „megmutató jelek”-ről. Az előbbieket (füst – tűz, var – seb) Sextus mint az élettapasztalat részét „jövähagyja” (SEXTUS EMPIRICUS 1998, 257–258 [97–103]). Ez az a jelfogalom, amelyet – Gassendi közvetítésével – Locke is átvész: az ideák „jelei” a jelzett tárgynak. Az arisztoteléiánus és a locke-i tudományfelfogás között épp itt húzódik a legélesebb határ: a jel és a jelzett viszonya csakis *kontingens* lehet.

¹⁷ További (itt most terjedelmi okokból nem tárgyalt) fontos párhuzamosságokra, illetve átvételekre hívja fel a figyelmet az *ideaelmélet* terén Woolhouse (WOOLHOUSE 1988, 64–65): például az ideák *eredete* (minden ideánk az érzékekből származik, nincsenek innáták) vagy az individuális létezők és az általánosság kérdésében. Woolhouse az első, aki – Norton megállapításait elfogadva – az empiristákról szóló könyvében az angol empirizmus előfutáraként klasszifikálja Gassendit, önálló fejezetet szentelve neki (i. m. 48–67).

¹⁸ E szakirodalomban bevett elnevezés némileg eufemisztikus. Gassendi éppenséggel *mértéktelenül* szkeptikus, ha például Arisztotelészről van szó; és bírálatának terminológiáját, példázatait, sőt episztemológiai kategóriáit is Sextustól kölcsönzi. Szkepticizmusáról lásd POPKIN 1960, 143–149, továbbá SCHMAL 2002, 217–230.

¹⁹ Ezt az összefüggést erősíti az a tény is, hogy a fenti megjegyzést a személyes azonosságról szóló fejezetben, egy, a tudat azonosságáról szóló mondat közepén veti közbe.

(a) A IV/XI/VIII-ban azt javasolja a megrögzött szkeptikusnak, hogy tegye csak kezét a tűzbe, eldöntendő, hogy ébren van-e vagy álmodik – mintegy a két állapot megkülönböztetésének *kritériumaként* működő cselekvés végrehajtására biztatva.

Se szeri, se száma azoknak, akik hasonló eljárással próbálták szkeptikus érveket eliminálni: például Mersenne, George E. Moore, vagy Samuel Johnson, aki köveket rugdosva akarta Berkeleyt cáfolni. Ez a bánásmód kétségtelenül passzéban lenne a gyakorlatra orientált tudásfogalommal – bármit jelentsen is ez. Csakhogy *érvként* aligha jöhet számításba: eleve feltételezi, hogy különbség van az ébrenlét és az álom között, s ennek igazolására keres cselekvési kritériumot, elfeledkezve arról, hogy bármely cselekedtünk álombeli cselekvés is lehet. Az eljárás alkalmazóit ez persze nem gátolta abban, hogy éljenek vele, jóllehet ezt a taktikát már Montaigne is filozófushoz méltatlannak ítélte (MONTAIGNE 2002, 258).²⁰

(b) Locke másik megfontolása – látszatra – az előző érv meghosszabbítása. Ha ellenfelünk egy újmódi Mucius Scaevola, még a tűzpróba se győzi meg, akkor fel kell hagynunk a további próbálkozással, minthogy az egyedi tárgyak létezésére vonatkozó tudásunk bizonyossága szempontjából invariáns, hogy a tárgyak érzékelését kísérő gyönyör vagy fájdalom nyújtotta boldogság vagy nyomorúság *álombéli-e vagy valóságos*, hiszen ezen túl nem áll érdekünkben sem tudni, sem létezni (IV/III/XIV). Tehát ha az érzékeléssel együtt járó *érzések* jelen vannak, *ismerjük* a szóban forgó dolgot; márpedig az álomban ezek éppúgy jelen lehetnek, mint a való életben. Ha Locke ezzel azt akarta sugallni, hogy az érzékekből származó ismeret akkor is tudás, ha azt, amit tudunk, csupán álomban tudjuk, az bizony igencsak zavarba ejtő, hiszen álláspontja nemigen különböztethető meg a szélsőséges szkeptikusétól. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a gondolatmenetet az egyik legfontosabb megállapításával folytatja, azzal tudniillik, hogy a perceptív ismereteket is beemelhetjük az intuitív és a bizonyításra épülő tudás mellé. Statisztikai vizsgálatot ugyan nem végeztem, de abban a kérdésben, hogy tudás-e az érzékeinkből származó ismeret, álláspontja máskülönbben ingadozó.²¹

Ákár tudás az álombéli ismeret, akár nem, (b)-ben már az elméleti közegből kiutaló cselekvési kritériumról sincs szó.²² Forrai Gábor úgy jellemzi Locke-ról szóló könyvében az álom-argumentumra adott ezen ríposztot, mint ami „ténylegesen fegyverletétel” (FORRAI 2005, 241–242). Kevésbé empatikusan fogalmazva: ez bizony az érv elfogadása.

Még ennél is soványabb történet az egymásnak ellentmondó észleletek, vagyis az illúzió-argumentum²³ esete. Locke nem látszik átgondoltan fontolóra venni az

²⁰ Miután ez a mű több különböző kiadásban is megvolt a könyvtárában, Locke éppenséggel ismerhette Montaigne hozzáállását, aki egyébként éppen a „tüzes” példát említi.

²¹ Például a IV/III/XXII–XXX-ban végig amellettt érvel, hogy nem az, és jócskán akadnak más passzusok is (IV/XI/IX, IV/XII/X stb.), ahol ugyanezt állítja, ám kétségtelen, hogy olykor tudásnak nevezi a perceptív ismeretet (sőt, néha egy §-on belül teszi mindezt). Igazságtalan lennék, ha nem említeném, hogy Locke-nál felfedezhető bizonyos szisztematikusság annak megítélésében, hogy tudás-e a perceptív ismeret, vagy hogy mikor az, és mikor nevezhető csupán becslésnek (erre a II/3-ban még visszatérek).

²² Fontos megjegyezni, hogy az álom-argumentumra adott *kétféle* választípus olykor szövegszerűen is összemosisódik; így például a IV/XI/VIII-ban mindkettő megtalálható, s ez arra utal, hogy Locke nem volt feltétlenül tudatában annak, hogy a két érv kimenetelében teljesen különböző.

²³ Korábbi írásaimban ugyan jómagam is ezt a kifejezést használtam – követve az angol terminus bevált fordítását –, ám ez nem mentség arra, hogy a kifejezés félrevezető (a problémára Altrichter Ferenc hívta fel a figyelmemet). A vizsgált példákban ugyanis egyáltalán nem illúziókról (például délibáb) van szó, hanem inkább *egymásnak ellentmondó észleletekről* (töröttnek látszó, tapintásunknak egyenes bot). Különbségük elvi: az illúziók esetében az a kérdés, létezik-e a szóban forgó dolog, az ellentmondásos észleletek esetében viszont az, hogy milyen.

érvet,²⁴ márpedig ez majdhogynem istenkísértés, hiszen – ahogy említettem – a kortárs viták egyik centrális témája éppen az, hogy – elfogadva az egymásnak ellentmondó észleletek tényét – milyen mértékben tekinthetjük hitelesnek az érzékszervi ismereteket. A „szkeptikusnak lenni vagy nem lenni” kérdésében a hovatarozás jórészt az erre az érve adott válasz függvénye. Sextust követve szabályos érvtaxonómia jött divatba, amelyben az ember és az állat észlelésének különbségétől a szélsőséges hallucinációkig tipologizálták a különféle variánsokat. E sokszálú történet egyik legismertebb epizódja az a Locke-nak tulajdonított, korábban ismeretlen példa, amikor ugyanaz a dolog ugyanabban az időben ugyanazon személynek ugyanazon érzékszerv használatával különböző (eltérő hőmérsékletű bal és jobb kezünket közepes hőmérsékletű vízbe mártjuk – II/VIII/XXI). Ez az eset – szemben a sextusi példatárat gazdagító többi új esettel – azért számított ingyencségnek, mert Arisztotelész a *Metafizikában* (1010b) például épp az ilyen helyzetek lehetetlenségét tekintette az érv elleni kiindulópontnak.

Noha Locke tájékozott volt e vitákban, álláspontja az érvel kapcsolatban következtelen. A másodlagos minőségek ideáinak *adekvátsgáról* írja: „A kék vagy a sárga, a keserű vagy az édes sohasem lehet hamis idea,²⁵ tekintve, hogy ezek az elméleti észleletek egyszerűen olyanok, amilyen módon jelen vannak az elmében: megfelelnek ama képességeknek, melyeket Isten rendelt arra a célra, hogy létrehozzák őket bennünk; úgyhogy ezek *valóban azok, amik*, s betöltik a reájuk rótt szerepet.” (II/XXXII/XVI – kiemelés nem az eredetiben.) Alkalmassint mégis igénybe veszi róluk szólva az úgynevezett „korrigáló” technikát, ami azt jelenti, hogy – megszüntetendő az érzékelési anomáliákat – az új tudományos eredmények fényében magyarázzuk őket. Na de *mit* korrigáljak kék- vagy édes-ideáimon, ha egyszer „valóban azok, amik”, más szóval, ha ideám „nem lehet hamis”? Különösen szembe-tűnő a következetesség hiánya a különböző hőmérsékletűnek érzett víz esetében.²⁶ Locke egy késő reneszánsz fiziológiai hipotézissel – az életszellemek mozgásával –, illetve a korpuskuláris hipotézissel magyarázza, hogy *az általunk érzett hőmérséklet* miért különböző a két kezünknek. Nem lenne ildomos felhánytorgatni Locke-nak, hogy elképzelései a korabeli tudományosság állapotát tükrözik. Ha viszont konzekvens lenne, meg sem próbálna a magyarázattal, hiszen *bármely* magyarázat előfeltevése az, hogy van valami olyan, mint „azonos hőmérséklet”. Ha nem lenne azonos, *mihez képest* kellene korrigálnunk?

Csakhogy a hőmérséklet másodlagos minőség. Amennyire inadekvát itt a tudományos magyarázat fényében módosítani az érzékszervek adatait, annyival inkább elkelne az elsődleges minőségek esetében, azoknál ugyanis lenne *mihez* igazítani ideáinkat. Ott viszont nem támaszkodik a korrigáló technikára. Egyáltalán: az, hogy az elsődleges minőségek is lehetnek relatívák, csupán perifériusan jelenik meg Locke gondolkodásában. Két olyan passzust ismerek (II/XXI/LXIII és II/XXIII/XII), ahol utal ilyesmire, de egyik

²⁴ Bolton ezzel ellentétben úgy gondolja, hogy Locke-nak az elsődleges/másodlagos minőségek megkülönböztetése mellett szóló egyik érve (II/VIII/XIX–XXI) éppenséggel az illúzió-argumentum pürrhóni típusú variánsával száll szembe, azzal, amely szerint *nincs* különbség a kétféle minőség között (BOLTON 1983). Érvelése döntően azon a – nagyon is vitatható – tézisen múlik, hogy a Locke által emlegetett „commonly thought” fordulat nem arra vonatkozik, amit „az emberek általában” gondolnak, hanem a különbségtéves lehetetlenségét a minőségek változékonysága alapján relativizáló szkeptikusok ellen irányul (i. m. 356, 368, 372). Nem kevésbé vitatható, hogy egy olyasfajta látens – ugyanakkor körömfönt – érvelését feltételez Locke-nál, amely még átgondolt argumentációinál sem jellemzi őt (vö. az álom-argumentum elemzését).

²⁵ Megjegyzendő, hogy itt nem az idea hamisságáról van szó – akárcsak Descartes-nál –, hanem azoknak az ítéleteknek az igazságáról vagy hamisságáról, amelyekben a szóban forgó ideáinkat jelölő szavak fordulnak elő.

²⁶ Ezzel a megállapítással korántsem akarok – akár csak provizórikusan is – állást foglalni az elsődleges/másodlagos minőségek megkülönböztetésével kapcsolatos vitában, például abban, hogy megalapozott-e a különbségtétel, vagy jök-e a különbségtétel mellett felhozott érvei, mennyiben gondolta végig következményeit. Forrai Gábor Locke-monográfiájáról írt vitairatomban némileg részletesebben is kitértem a kérdésre.

esetben sem érez kényszert arra, hogy az új tudomány nyújtotta módszereket alkalmazza. Kézenfekvő lenne – Descartes-hoz hasonlóan – a *metrikussághoz* folyamodnia, s egy helyütt céloz is arra, hogy „[...] nem áll rendelkezésünkre semminő megbízható *mérték*, amelyhez *mérhetnének* őket [...]” (IV/III/XIII – kiemelés nem az eredetiben) – ez az „őket” azonban a fehérség két fokának egyenlősége, azaz ismét egy másodlagos minőség.²⁷

Az álom-argumentum kapcsán azt állítottam, hogy Locke állásfoglalása ingadozó, noha tisztában van az érv elfogadásával járó következményekkel. Az egymásnak ellentmondó észleletekkel kapcsolatos megjegyzései viszont azt illusztrálják, hogy nincs határozott elképzelése arról, milyen konzekvenciákkal jár az érv elfogadása, részleges elfogadása vagy korrekciója.²⁸

III.

E szerény tanulság miatt nem lett volna érdemes elmélyülni abban, hogy Locke próbálkozása a morális/kognitív dichotómia meghaladására sikeres vállalkozás-e, hiszen a fentiek alapján nem lehet dűlőre vinni a kérdést. Van azonban egy meglehetősen összetett – és a *képességek* fogalmán keresztül más szkeptikus érvekkel összefüggésbe hozható – problémacsoport, amely miatt érdemes még egy kört futni, és más perspektívában is megvizsgálni Locke viszonyát a szkepticizmushoz.

1. Kezdjük kissé korábról. A Locke-ot a sokáig előfutáiraiként emlegetett Bacon-höz és Hobbes-hoz kötő interpretációs kötelek a Gassendi-történet nyomán manapság lazulni látszanak. Anélkül, hogy megbolygatnám azt a klisészerű képet, miszerint az indukció, illetve a dedukció preferenciája révén az utóbbi két filozófus messzebb van egymástól, mint Makó Jeruzsálemtől, itt most kizárólag a szkepticizmussal szembeni magatartásuk közös vonásait hangsúlyoznám. Mindketten a korai modern filozófia első generációjához tartoznak. Aktív résztvevői az arisztotelészi *scientia* elleni támadásoknak, ismerik az ekkoriban dúló heves vitákat a tudás lehetőségeiről, s átlátják azt is, hogy a szkeptikus érvekre adott válasz híján nincs tudomány. A kettős feladatot – a tudás presztízsének helyreállítását a szkeptikus támadásokkal szemben, illetve az erodálódott skolasztikus világfelfogás lecserélését – egy új tudásművelés kialakításával látták megvalósíthatónak. Ebben az empiristáknak tulajdonított jellegzetességek – a tapasztalat, a kísérlet és a megfigyelés – is szerepet kaptak, ám a főszerepet – s ebben Descartes-hoz hasonlóan jártak el – a megfelelően kiválasztott *módszer* helyénvaló alkalmazása játszotta.²⁹

Locke már az *Értekezés* vázlaiban másképp közelít a problémákhoz. Először is: nem egy megszállott módszertanász. Sem az indukciót, sem a dedukciót, sem ezek

²⁷ Az érvelésnek ez a típusa mellesleg nem volt túl népszerű a kortársak között. Tisztában voltak arisztotelészi eredetével, s ezért többnyire a dogmatizmus megnyilvánulásának tekintették, vagy cirkularitása miatt bírálták.

²⁸ Az érv Locke-nál játszott szerepét az interpretátorok rendkívül különbözően ítélik meg. Forrai szerint Locke inkább mellőzi őket, s a mellőzés okát az érzéksalódások ritkaságában látja (FORRAI 2005, 243). Bolton szerint Locke nem negligálja az érvet, sőt meg is próbál a szkeptikusokkal szemben fellépni (BOLTON 1983). Ismét más magyarázatot ad Ayers, aki szerint Locke mintegy szándékosan kerülte az illúzió argumentum gyakori emlegetését (AYERS 1991, 155–159, 166–167). Nota bene Forrai erőteljesen vitatja Ayers magyarázatát.

²⁹ Persze nem közömbös, hogy ez a módszer vajon a dedukció vagy az indukció, de ezt a témát már részletesen tárgyalta a szakirodalom. Hiba lenne viszont, ha nem jelezném, hogy a szkepticizmus fontosságának megítélésében óriási különbségek vannak köztük, vagy hogy míg Bacon úgynevezett „antropológiai” szkepticizmusa gyakorta tárgyalt téma (POPKIN 1960, 129–130), a Hobbesról szóló művek többsége politikai szkepticizmussal foglalkozik; *episztemológiai* szkepticizmusról alig esik szó. Cronk – egyébként nem túl színvonalas – cikke a ritka kivétel (CRONK 1969); holott például épp a Descartes-nak adott válaszokban és a *Leviáthánban* is explicit elfogadja az álom-argumentum konklúzióit. Megoldásaik azonosságának másik jellemző vonása, hogy az úgynevezett „korrigáló technikát”, ezen belül is a *definíciót* tekintették alapvetőnek.

kombinációját nem tekinti univerzális, a tudás eddig elzárt területeire bejárást biztosító megoldásnak. Eredeti elképzeléseit csak megszilárdíthatták a franciaországi tapasztalatok, a karteziánus vagy akár a malebrancheiánus eljárások vitatottsága. Akárhonnan nézzük, a *Bevezetésben* meghirdetett „historical plain method”-ot (I/II) igencsak erőltetett lenne *módszertanként* értelmezni. Másodsor – s ez talán még fontosabb – Locke az ismeretek sokféleségének, felhasználási területeinek és az egyes ismeretfajtához kapcsolódó sajátos *bizonyosság* típusoknak a felderítésében érdekelt, nem pedig abban, hogy ezek közül mondjuk az érzékekből vagy az észből származókat kiválasztva, a többit erre vezesse vissza. Inkább visszatér ahhoz a karteziánus eredetű alapkérdéshez, hogy rendelkezünk-e, és ha igen, milyen mértékben a tudás megszerzéséhez a megfelelő *képességekkel*.³⁰ Lássunk egyet a számtalan lehetséges idézet közül:

„Ha tehát fel tudjuk mérni, hogy az *értelem hatóköre* meddig terjed, s *képességei* minő *határig* tudnak *bizonyosságra* szert tenni, végül pedig mely esetekben kell pusztán becslésre és találgatásra szorítkoznia, akkor megtanulhatjuk beérni azzal, amihez jelenlegi állapotunkban hozzáférhetünk.” (I/IV, kiemelések nem az eredetiben.)

Foglaljuk össze, mire jutottunk eddig. Locke nem igazán sikeres a tudás elé gördített szkeptikus akadályok leküzdésében, félvállról veszi a szkeptikus érvek elemzését vagy megválaszolását, és – a jólnevelt karteziánusoktól eltérően – azon sem fáradozik, hogy kimutassa, mit tudhatunk meg a legszélsőségesebb szkepticizmus elfogadása mellett. Tényként kezeli, hogy tudásunk behatárolt, s e határok oly módon rögzítettek, hogy nem léphetünk át rajtuk. Alapvető intenciója inkább az, hogy kimutassa: képességeink lehetővé teszik, hogy életünk során e határok közt meglehetősen biztonsággal tudjunk navigálni. A tudás megannyi fajtája között világosan különbséget tudunk tenni, s számtalan olyan esetét tudjuk prezentálni, amelyekkel kapcsolatban a kételynek nincs helye (például matematikai-geometriai ismeretek, erkölcsi ismeretek stb.).

2. Többnyire valóban ez a hozzáállás jellemzi Locke-ot a tudás típusait, szerkezetét és lehetőségeit feltáró szakaszokban. Mindazonáltal aligha egyeztethető össze ezzel a képpel a IV. könyv néhány – tudásunk terjedelmét és mélységét tárgyaló – fejezetét átlengő, nehezen körvonalazható pesszimizmus. Nem csak a valóságos lényeg megismerhetetlenségének – már a legapróbb részletéig kivesézett³¹ – doktrínájára gondolok, de persze arra is. Nincs az az interpretáció, amely elfogadhatóvá varázsolná azt a sokkoló elképzelést, hogy a dolgok minőségeit meghatározó belső alkat valami olyasmi, amiről nem szerezhetünk tudomást – különösen, ha tekintetbe vesszük a tudományos környezetet, nevezetesen a Royal Society vezető tudósainak arra irányuló erőfeszítéseit, hogy felderítsék a természeti tárgyak együtt járó tulajdonságainak törvényszerű, matematikailag leírható viselkedését. Ebből a narratívából szemlélve indokolatlannak tűnnek Locke-nak a tudás lehetőségeit korlátozó kikötései.

³⁰ Erre vonatkozóan viszont érdemes volt szóhasználati statisztikát készíteni. Locke az elméről szólva közel szinonimákként használja a „capacities” és a „faculties” kifejezéseket; lásd az I. könyv I. fejezetének szinte minden szakaszában, de különösen a III., IV., V., VI., VII. §-okban. (A tárgyak képességeiről szólva általában a „powers”-t említi.) *Filozófiai* (és nem csupán filológiai) relevanciája van, hogy a „faculties” leggyakoribb előfordulási kontextusai épp azok a helyek, ahol *valamilyen* módon a szkeptikus problémákkal szembesül, így például a IV/II–III-ban és a IV/XI–XII-ben (és természetesen a velünk szüneteltetésével kapcsolatos kontextusokban).

³¹ A legrészletesebben talán épp Forrai (FORRAI 2005, 6.3, 6.4, valamint a 6.2. is). Forrai álláspontra kialakításában Ayersre támaszkodik; de a kérdésről szinte minden jelentősebb interpretátornak határozott – és olykor egymástól igencsak különböző – véleménye van.

Ha csak – némi vonakodás után – be nem látjuk, hogy Locke alkalmanként olyan *előfeltevésekkel* él, amelyeket akár Montaigne is magáénak vallhatna. Már a II/II/III-ban, az érzékszerveink adekvátságával és számával kapcsolatosan helyeslően említ egy összetett, több alérvből álló klasszikus szkeptikus trópust. Az érvcsoportot azután a IV. könyvben bővebben is elemzi, amit – megkülönböztetendő az egymásnak ellentmondó észleletek esetétől – az érzékek számát és konstitúcióját illető szkeptikus megfontolásnak nevezhetünk.³² Az érzékszervek, amelyekkel mindenhatónk felszerelt bennünket, sem *számukat*, sem *befogadóképességüket* tekintve nem elégségesek a testek megismeréséhez. Bár lehetetlen *elképzelni* más tulajdonságokat, mint amelyeket jelenleg ismerünk, ám létezhetnek olyan lények, akik a mieinktől különböző vagy azoknál több érzékszervet birtokolnak, s ilyenformán a mi megismerésünkötől eltérő módon, mélyebb és gazdagabb tudással rendelkeznek a testekről. Az általunk birtokolt ideákat tekinteni a tudás mércéjének olyan, mint a vakond vakságát érvként használni a sas éles szeme ellen (IV/III/XXIII). Ha viszont lehetséges másképp is megismerni a testeket, az azt jelenti, hogy a testeknek vannak olyan *tulajdonságai* (nem valóságos lényegük!), amelyeket érzékszervi fogyatékosságaink miatt nem vagyunk képesek megismerni.³³

Nézzük közelebről az érvelést. Az érzékekkel összefüggő képességeink jellemzésére szolgáló kifejezések közül³⁴ – épp az általában vett tudás, illetve a tudományos megismerés lehetőségeiről szóló fejezetekben – Locke a negatív kicsengésűeket veszi elő. Rájuk alapozott tudásunkat *végtelenül kisebbnek* véli, mint tudatlanságunkat, holott a *Bevezetésben* épp e képességekre támaszkodva indította a szkeptikus mentalitással szembeni hadjáratát. Ahol az ideák bejuthatnak elménkbe, érzékeink „csekély számú [few] és szűk [narrow] bejáratok [...]”, nem állnak arányban „[...] az összes létező hatalmas és teljes terjedelmével [...]” (IV/III/XXIII – a fordítást módosítottam). Ugyanezen fejezet VI. §-ában az érzékeinken keresztül megszerezhető információkat „kődösnek [dull] és szegényesnek [narrow]” nevezi, majd ismét „csekély számúnak” [few], és „nem különösebben érzékenyek [acute]” titulálja az érzékszerveket. A tökéletesebb felfedezéshez pedig „[...] rászorulóknak a dolgok további, más nézeteire is, túl azokon, amelyekkel rendelkezünk [...]” (XXIII), ám helyzetünkön csak rontana, ha *jóval* élesebbek volnának a kelleténél; például ha valakinek a szeme hasonlatossá válna a mikroszkóphoz, nem lenne átjárása a többiek által megtapasztalt világba, nem találná meg az utat „a piactérre vagy a tőzsdére” (II/XXIII/XII). A közvetlenül az érzékeink elé kerülő hétköznapi dolgok is „rendelkeznek homályos oldalakkal, amelyekbe a legélesebb pillantás sem képes behatolni. Szembesülve az anyag minden egyes parányával, a legvilágosabb és legszélesebb látókörű értelem [...] is tétozázik és megzavarodik [...]” (IV/III/XXII – a fordítást módosítottam.) Mindez pedig azzal

³² Az érv elnevezése Altrichter Ferencről származik. Locke a IV/III/VI., IV/III/XXIII. és XXV. §-okban tárgyalja részletesebben a problémát. Az érv eredetére vonatkozóan lásd SEXTUS EMPRICIUS 1998, 182–188 [44–73], valamint 194 [95–98]. A forrásokhoz persze nem szükséges időben a Sextus-kiadásokig visszamennünk, hiszen Montaigne műve, amely – ahogy említettem – több különböző kiadásban is megvolt Locke könyvtárában, kimerítő alapossággal, számos példával megtámogatva tárgyalja az érvet (MONTAIGNE 2002, 319–327, 330–333 stb.).

³³ Ennek úgyszólván a negatív lenyomata az elsődleges/másodlagos minőségek elhatárolására szolgáló egyik érvsorozat: ha a megfelelő érzékszervek épp nem működnek, „ezzel minden szín, szag és hang mint sajátos idea szétfoszlik és megszűnik létezni, mintegy feloldódván okaiban, úgymint a részecskék térfogatában, alakjában, számában és mozgásában” (II/VIII/XVII). Az érv szinte szó szerinti átvétele Galilei híres megkülönböztetésének (GALILEI 1966, 67). Érdemes megemlíteni, hogy Nagel híres cikke (NAGEL 2002) – igaz, nem episztemológiai, hanem elmefilozófiai szempontból – úgyszintén támaszkodik Sextus érvére.

³⁴ Az alább idézett kontextusok többségében nincs eldöntve, hogy érzékszerveink *alkalmasságáról*, (megfelelnek-e annak a célnak, hogy érzékeljünk velük), az érzékelt tárgyhoz való viszonyukról (képesek-e az épp eléjük kerülő tárgy befogadására) vagy a befogadás *mennyiségi* aspektusáról van-e szó.

függ össze, hogy az ember jelentéktelen, tehetetlen, „[...] minden valószínűség szerint egyike a legalacsonyabb rendű értelmes lényeknek” (IV/III/XXIII).

Hadd idézzem fel továbbá a tudott és nem tudható közötti *arányok* jellemzését. A megismerhető és a nem-megismerhető viszonyában „az érzéki és az értelmi világ a tekintetben tökéletesen egyforma [...], hogy amit szemünkkel vagy gondolkodásunkkal megragadhatunk egyikből is, másiból is, csupán egy porszem, szinte semmi a többihez képest” (uo.). Noha a testek működésének megértéséhez elengedhetetlenül szükség lenne legalább elsődleges minőségeik atomisztikus szerkezetének felderítésére, ezek túl kicsinyek, s ez a körülmény „orvosolhatatlan tudatlanságban tart bennünket mindazzal kapcsolatban, amit meg szeretnénk tudni róluk” (IV/III/XXV). S ha a tőlünk távolabb fekvő testekre tekintünk, gondolkodásunk rögvést elvész, mert „a tudatlanság mélységes szakadékát fedezzük föl” (IV/III/XXIV).

Ugyanez a helyzet a predikciók lehetetlenségét állító tézissel. Miután érzékszerveink nem elég élesek ahhoz, hogy a testek atomisztikus szerkezetéről tudósítsanak – állítja Locke –, nem kaphatunk ideákat mechanikai jellemzőikről, s „nem is szerezhetünk felőlük nagyobb bizonyosságot, mint amit egynémely kísérlettel elérhetünk. Hogy azonban a legközelebbi próbálkozás is ugyanúgy üt-e ki, arra nézvést már nem lehetünk biztosak.” (IV/III/XXV.) Amit tehát megismerhetünk, azok az *egyedi tapasztalat* tényei, s ezekből analógia révén próbáljuk meg kitalálni, hogy hasonló testek hasonló helyzetekben hasonlóan viselkednek-e. Miután az érzéki tudás csak jelen levő dolgokról tudósít, egy előttünk fekvő aranydarabból annyit ismerhetünk meg, amennyit jelenléte alatt produkál. De hogy egy másik aranydarab, vagy akár ugyanez az aranyrög a következő alkalommal ugyanígy viselkedik-e, nem tudhatjuk (IV/III/XXIX).

Ez az extrém tudományelméleti nominalizmus³⁵ még azokat a korlátozott gyakorlati célokat sem képes teljesíteni, amelyeket Locke a mesterséggként értelmezett tudással szemben támaszt. Miféle *haszna* lenne annak a tudománynak, amelyben nem vagyunk képesek az aktuálisan észlelt eseten túllépni, amelyben tehát mindig mindent előlről kellene kezdeni? Ha nem bíznánk eddig megszerzett ismereteinkben, *minden alkalommal* újra meg kellene mérni, elég mély-e a tenger. Ezt a tudást a szkepticizmus valóban nem kezdheti ki, de csak azért nem, mert Locke túl sok engedményt tesz a szkepticizmusnak. Sokkal érthetőbb, ha a valóságos lényeg megismerhetőségére kimondott kategorikus „nem”-et nem valamilyen rejtélyes, megmagyarázatlan adottsággként fogjuk fel, hanem ki nem mondott szkeptikus *előfeltevések* következményének tekintjük.

Nem lenne indokolatlan úgy érvelni ezzel a gondolatmenettel szemben, hogy egy, az *Értekezés*hez hasonló léptékű szövegtengerből kiemelt néhány részlet nem mérvadó, nem lehet egy interpretációs sémát felhúzni rá. Nos, eszembe se jut azt állítani, hogy Locke kettős játékot folytat, álszent módon hosszú fejezeteket írkal a tudás mibenlétéről, csak hogy leplezze szkepticizmusát. Olyasmivel is oktalanság lenne előhozakodni, hogy Locke akár csak egy pillanatig is komolyan kételkedett volna a külvilág létezésében. Az imént vázolt, lappangó előfeltevések csupán alkalmassint buknak felszínre, nem uralják az *Értekezés* szövegkorpuszát – éppúgy, ahogy a szkeptikus érvek kezelése vagy szkepticizmus-ellenes megjegyzései sem képeznek egy átgondolt stratégiát.

³⁵ A kifejezés leginkább a Montaigne-kortárs Sanchesre illik. Miután Locke (szemben például Leibnizcel) feltehetően nem olvasta Sanches írásait, közvetítőként leginkább Gassendi jöhet szóba. (Sanches és Gassendi viszonyára vonatkozóan lásd POPKIN 1963.) Perler kétségbe vonja Popkin értékelésének (POPKIN 1963) számos mozzanatát, jóllehet a „tudományelméleti nominalizmus” minősítést nem támadja (PERLER 2004, 210–212). Sanches tudományelméletéről magyarul lásd FARAGÓ-SZABÓ 2005, 110–113.

Érdemes ezzel összefüggésben visszatérni annak a – meglehetősen körvonalatlan – szkeptikus mentalitásnak a státusára is, amit a *Bevezetésben* támad. Ki lehet Locke ellenfele? A pürrhonista az azonos dolgokról vallott ellentétes nézeteket szembesítve érvel a tudás lehetőségével szemben, és nem tagadja meg, hogy a szokásokat követve cselekedjen; Locke virtuális ellenfele viszont egy passzív, önmagát tétlenségre kárhoztató figura. Az pedig túl rövidre zárt ellentmondás lenne, hogy egy olyan álláspontot támad – nevezzük ezt a bevált terminussal akadémiai szkepticizmusnak –, amelyet saját álláspontja is megenged.³⁶ Ráadásul a felvezetésben körülírt álláspont – miszerint Locke egy *hasznosíthatóságra* orientálódó tudás-fogalmat képvisel – mégiscsak egy *produktivitásban* testet öltő, gyakorlati ismeretekben realizálódó tudás, egyfajta „tudni hogyan”, melynek révén javíthatjuk életfeltételeinket.

Ha nem is nyilvánvaló e kettősség magyarázata, kibontása nem igényel különösebb nekikészülődést. Locke nincs tisztában azzal a nagy horderejű dilemmával, amely pedig keresztül-kasul átjárja az *Értekezést*. Gyakran él azzal a fordulattal, hogy amit mond, *nyilvánvaló*, minthogy nem tesz mást, csak leírja, hogyan működik elménk: miképp észlelünk, gondolkozunk, vélekedünk stb., s ezzel az emberre általában jellemző kognitív képességeket ragadja meg (például I/II–II–III és VIII). Strawsont követve ezt az eljárást *leíró metafizikának* nevezhetjük (vö. STRAWSON 1963).³⁷ A józan ész és a tudomány súrlódási pontjain – és ilyenek igen nagy számban akadnak Locke témakörében – viszont elkötelezetten tudománypárti, s ezért ezekben az esetekben arról kellene meggyőznie megcélzott olvasóközönségét, hogy *ne az érzékeinek higgyen*, inkább a világnak azt a képét fogadja el, amelyet a kortárs tudomány nyújt – modern terminológiával a tudományos realizmust –, ami éppenséggel szemben áll azzal, amiről érzékeink tudósítanak, vagy legalábbis nehezen egyeztethető össze vele.³⁸ De hogyan tudná ezt a szándékát másképp keresztülvinni, mint a jól bevált szkeptikus taktikával, az érzések hitelességét megkérdőjelező érvekre támaszkodva?

A tudomány érdekében felvállalt szkepticizmusért természetesen nagy árat kell fizetni. A szkeptikusok ellenében említett *szokásos* vádak Locke-kal szemben persze nem állnak meg, és a kortárs dogmatikusok sem találtak egykönnyen fogást rajta. Mégsem alaptalanul gondolta Berkeley, Hume vagy Reid – jóllehet sok mindenben félreértelmezték intencióit –, hogy ebben a kérdésben Locke-ot nem illeti meg az ártatlanság vélelme.

Forrai szerint „a szkepticizmusra, végső soron az *Értekezés* egésze hivatott válaszolni” (FORRAI 2005, 243). Ha talán az egésze nem is, de az észlelésről, az ideák és az azokat létrehozó minőségek viszonyáról többféle összefüggésben kifejtett tanítása – közvetve – valóban, erre *is* válaszol; *pozitív* elképzelését azonban – anélkül, hogy messze túllépnék a terjedelmi korlátokon – itt nem tudom tárgyalni.³⁹

³⁶ Buckle amellet érvel, hogy Locke álláspontja az akadémiai szkepticizmus egy formájával azonosítható (BUCKLE 1999, 356–360). Ám a helyzet korántsem ilyen egyszerű, s ezt jól mutatja, hogy az álom-argumentumban képviselt álláspontok közül a 2. sokkal közelebb áll a pürrhonista nézethez. Meg kell említenem még egy további, itt nem tárgyalt érvet, amelyet Locke „légvár”-érvnek nevez (IV/III/1–II). Szkeptikus konnotációi ugyan nyilvánvalóak, ám úgy tűnik, Locke az ezt követő §-okban nem válaszolja meg az ellenvetést.

³⁷ A distinkció rövid összefoglalását lásd Introduction, XIII–XVII.

³⁸ A legszembetűnőbb módon a II/VIII/XVI., XVIII. és XXV. §-okban vált át a leíró tendenciáról a „revizionista” törekvésekre.

³⁹ Newman – sajnos igen röviden – egy jól védhető álláspontot alakított ki arról, miként védhetők meg Locke nézetei az érzékelhető tudást illetően a berkeleyianus típusú szkeptikus támadások ellen (NEWMAN 2004, 286–291). Ugyanezen folyóiratszámában más szerzők (Thomas M. Lennon, Martha B. Bolton, Vere Chappell, G. A. J. Rogers, Gideon Yaffe) is tárgyalták azt a kérdést, hogy Locke ideái reprezentatívak-e (többségük szerint igen), s hogy ebből szkepticizmus következik-e a kívülágra vonatkozóan (többségük szerint nem). Minthogy jelen témánkat ez közvetlenül nem érinti, a kérdésre egy más alkalommal térek vissza.

3. Ahogy láttuk, a „képesség” kibontatlan és sokértelmű fogalma Locke-ot már az érzékszervek működésével kapcsolatban is arra készteti, hogy – mielőtt bármelyik korábbi csatát megnyerte volna – újabb frontokat nyisson meg. Ennek fő oka – a látens szkeptikus előfeltevések elfogadása mellett – észleléseleméletének az a kikezdehetlen alapdoktrínája, miszerint az érzékszervi ismeret csak akkor minősül tudásnak, ha *aktuális*, azaz ha ideánk a jelen levő dolog minőségéből származik. Miközben ezt a mondatot írom, látom, hogy a klaviatúrán leütött billentyűknek megfelelő karakterek jelennek meg a képernyőn. Amikor becsukott szemmel írok, nem *tudhatom*, mi jelenik meg rajta – legfeljebb sejtethem vagy tippelhetek rá.

Anélkül, hogy elköteleznénk magunkat valamely észleléselemélet mellett – és így a kontextusból kilépve, történetietlen módon kezelnénk Locke-ot –, könnyen beláthatjuk, hogy a perceptív tudás nem korlátozódik a jelenben észleltekre. A *képesség* és a rokon fogalmak értelmében vett tudás ugyanis alapvetően *diszpozicionális* ismereteket involvál. Ehhez azonban nem is kell ilyen messzire mennünk. Akkor sem számít *becslésnek* természetes szomszédomról azt állítani: *tudom*, hogy magasabb 150 cm-nél, ha nincs jelen. Érzékszervi ismereteink messze nagyobb része *nem* jelen levő tárgyakra vonatkozik. A képességek értelmében vett tudás még nagyobb nehézségeket jelent Locke számára. Megtapasztaltam, hogy szomszédom kiválóan vezet; és ha – mondjuk – épp alszik, nem kell felébresztenem, hogy autóba ülve bizonyítson. Locke-ot ugyan különösebben nem izgatják a tévedés esélyei, de mi más lenne a motívuma annak a korlátozásnak, ami a tudást az aktuális ismerethez köti, mint éppen a tévedések kiküszöbölésére irányuló törekvés? Bármikor előfordulhat persze, hogy a szomszédom magassága egy súlyos baleset következtében radikálisan csökken, vagy hogy egy gyors lefolyású Parkinson-kór hatására nekihajt az első villanyoszlopnak. Ilyen vagy ehhez hasonló ellenvetés azonban bármely nem aktuálisan jelen levő, ám az érzékekből származó ismeretünkkel szemben felvethető. Az efféle abszurd esélyek latolgatása mégsem késztet bennünket ama meggyőződésünk feladására, hogy ezek a perceptív *tudás* esetei közé tartoznak. Amennyiben az aktuálisan jelen levő ideákat tekintjük mércének, a *képesség* és a rokon fogalmak túlméretesek, nem alkalmasak a Locke által rájuk rótt feladat betöltésére. Ha tehát a képességek terepén szándékozik megívni a szkeptikusokkal, akkor vértete gyenge, s így az ütközet kimenetele már a csata előtt eldőlt.⁴⁰

A tudományos ismeret kilátásaival kapcsolatos pesszimizmusának másik eredője a *hasznosságra* kihelyezett tudásfogalma és a *tudománnyal* szemben támasztott igényei közötti szakadék. A következő idézet sokkal pontosabban adja vissza ezt a ketősséget, semmint azt saját szavaimmal megtehetném:

„Elkülönített ideáink alkalmasint vannak ugyan ama különféle testekről, amelyek érzékeink vizsgálódási körébe esnek; de gyanítom, hogy szabatos ideánk egyetlenegytről sincsen. S jóllehet az előbbi fajta megteszi a hétköznapi használat és a társalkodás [discourse] céljára, mindazonáltal amíg csak nélkülözzük a másikat, mindaddig nem tehetünk szert tudományos tudásra; s nem leszünk képesek soha felfedezni sem általános, ismeretnövelő, megkérdőjelezhetetlen igazságokat a testekkel kapcsolatban. A bizonyosság s a bizonyítás olyan dolgok, amelyeket e tárgyban nem tűzhetünk ki célul magunk elé.” (IV/III/XXVI.)

⁴⁰ Az, hogy e kérdést mindezidáig nem vizsgálták, valószínűleg azzal függ össze, hogy – amennyire képes vagyok átlátni – a szkepticizmus nem tartozik a Locke-szakirodalom kedvelt témái közé. Holott a probléma részletesebb kifejtést is megérdemelne...

Amennyiben csak a gyakorlati tudást tartja szem előtt, Locke megengedhetné magának, hogy ne törődjön különösebben azzal, mire jut a tudomány, hiszen egy sikeres/sikeretlen kimenetel kellő garanciát nyújt arra, hogy amit tudunk, helyesen/helytelenül tudjuk. Csakhogy Locke ennél mégis többre vágyott. Jóllehet az arisztotelészi *módszerek* tetemes részét elvetette, a szubsztanciális formák létezését – nominalizmusából következően – tagadta, sohasem adta fel azt a – lényegében arisztoteléliánus – elképzelést, mely szerint a tudomány attól tudomány, hogy ismeretnövelő, szükségszerű és demonstratív ismereteket tartalmaz, amelyek ugyanakkor episztemológiailag bizonyosak is. Talán a newtoni elmélet szolgálhatott volna ilyesfajta példaképül, de nem ismerem evidenciát arra vonatkozóan, hogy tanítását Locke ebben az értelemben vett tudománynak tekintené. Pesszimistán ítélte meg az új tudomány lehetőségeit, mert képviselői nem tudták megugrani az általa túl magasra tett mércét, nem tudtak a testekről szükségszerű bizonyításokat produkálni. Nem gondolta persze, hogy fel kellene adnunk az egyedi testek kikutatására irányuló, kísérletileg megalapozott empirikus vizsgálódásokat, de azt igenis gondolta, hogy ezzel még nem művelünk „tudományt”. Locke, mondhatnánk, egy csalódott arisztoteléliánus.

A tudományos realizmus védelme, szemben az érzékekre alapozott józan ésszel, az érzékekről ezzel összefüggésben adott „le”-minősítései, tudásfogalmának korábbiakban körvonalazott kettőssége, valamint az „igazi” tudomány lehetetlenségéről mondtak kérdéssé teszik Locke amúgy is lagymatag szkepticizmus-kritikájának hitelességét. Nem indokolatlan tehát azt állítani, hogy Locke kísérlete – a „gyakorlatra orientált” tudás fogalmára támaszkodva túllépni a morális/kognitív dilemmán – kudarcba fulladt. Ezen a ponton világosan megmutatkozik, hol kanyarodik el Locke útja élesen a kognitív bizonyosságot irányadónak tekintő Descartes-étől. Ha bizonyos megfogalmazásait alaposabban elemezzük, kiderül, hogy egyes passzusai még terminológiájukban is összhangban állnak a morális ismeret definíciójával:

„Ha meg tudjuk találni azokat a mértékeket, amelyek szerint az ember módjára a világba helyezett racionális lénynek lehetséges és szükséges is véleményét és azoktól függő cselekedeteit igazgatnia, akkor már nem kell nyugtalankodnunk amiatt, hogy egyéb dolgok kívül esnek tudásunk körén.” (I/II/VI.)

Megkerülhetetlen, hogy végül néhány szót ejtsek arról a fontos kérdéstről, hogy a fentiek alapján mennyiben tekinthető Locke a mai tudományfogalom előfutárának. Először is – ha nem is következetesen – ismeretelméletében tudományelméleti realizmust képviselt, s ez az álláspont nem idegen a mai tudományfilozófiától. Másfelől kétségtelenül igaz, hogy predikcióinkat ma is valószínűeknek tekintjük, viszont korántsem abban az értelemben, ahogyan Locke gondolta. Viszonya a tapasztalati evidenciákkal akkoriban még meg nem erősített atomelméletéhez párhuzamba állítható azzal, ahogyan ma például a szuperhúrok elméletéről gondolkodunk: bizonyos eddig megmagyarázhatatlannak tartott összefüggéseket világosabbá tudunk tenni feltételezésünkkel, viszont nem áll rendelkezésre létezésük mellett szóló tapasztalati evidencia. Tudományos ismereteink tetemes hányadát azonban nem a hasonló robusztus hipotézisek alkotják, hanem olyasfajta tudás, amely nem demonstratív, s nem is intuitív, nem érzékiileg közvetlenül megfigyelhető ismeretekből áll, hanem éppenséggel a Locke által megismerhetetlennek tekintett valóságos lényeg szerkezetéről szól. Ha például valamiről megállapítottam, hogy a rendszáma 79, akkor nem *becslésnek* vagy *valószínű* következtetésnek tekin-

tem, hogy királyvízben oldódik, vagy ha valamiről megállapítom, hogy acélból készült – későbbi szóhasználattal élve –, nem a *fogalmából* vezetem le, hogy vezet az elektromosságot. Nyilván másképpen tudjuk ezeket, mint azt, hogy $2 \times 2 = 4$, de ez nem azt jelenti, hogy nem bizonyosan tudjuk.

IRODALOM

- AYERS, Michael R. 1991. *Locke: Epistemology and Ontology*. I. London – New York: Routledge.
- BOLTON, Martha Brandt 1976. The Origins of Locke's Doctrine of Primary and Secondary Qualities. *Philosophical Quarterly* 26, 305–316.
- BOLTON, Martha Brandt 1983. Locke and Pyrrhonism: The Doctrine of Primary and Secondary Qualities. In: Myles F. Burnyeat (ed.): *The Sceptical Tradition*. Los Angeles: University of California Press, 353–377.
- BUCKLE, Stephen 1999. British Sceptical Realism: a Fresh Look at the British Tradition. *European Journal of Philosophy* 1, 1–29.
- CAREY, Daniel 1997. Locke as Moral Sceptic: Innateness, Diversity, and the Reply to Stoicism. *Archiv für Geschichte der Philosophie* 79, 292–309.
- CRONK, George 1969. Mechanistic-Materialism and the Genesis of Modern Skepticism. *Kinesis* 2, 19–25.
- DAVIDSON, Arnold I. – HORNSTEIN, Norbert 1984. The Primary/Secondary Quality Distinction: Berkeley, Locke and the Foundations of Corpuscularian Science. *Dialogue: Canadian Philosophical Review* 23, 281–304.
- DESCARTES, René 1994. *Elmélekedések az első filozófiáról*. Ford.: Boros Gábor. Budapest: Atlantisz.
- DESCARTES, René 1996. *A filozófia alapelvei*. Ford.: Dékány András. Szerk.: Boros Gábor. Budapest: Osiris.
- DOUGLAS, Jesseph 2005. Mechanism, Scepticism, and Witchcraft: More and Glanvill on the Failures of the Cartesian Philosophy. In: Tad M. Schmaltz (ed.): *Receptions of Descartes*. Abingdon: Routledge, 199–218.
- FARAGÓ-SZABÓ István 2005. *Az újkori szkeptizmus története*. Budapest: Áron.
- FORRAI Gábor 2005. *A jelek tana. Locke ismeretelmélete és metafizikája*. Budapest: L'Harmattan.
- GALILEI, Galileo 1966. The Assayer. In: Richard H. Popkin (ed.): *The Philosophy of the 16th and 17th Centuries*. New York: The Free Press, 65–69.
- HARRISON, John – LASLETT, Peter (eds) 1965. *The Library of John Locke*. Oxford: Clarendon.
- KROLL, Richard F. 1984. The Question of Locke's Relation to Gassendi. *Journal of the History of Ideas* 3, 339–359.
- LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm 1765/2005. *Újabb értekezések az emberi értelemről*. Ford.: Boros Gábor et al. Szerk.: Boros Gábor – Dékány András. Budapest: L'Harmattan.
- LOCKE, John 1689/2003. *Értekezés az emberi értelemről*. Ford.: Csordás Dávid – Vassányi Miklós. Szerk.: Faragó-Szabó István. Budapest: Osiris.
- LOCKE, John 1812. An Examination of P. Malebranche Opinion. In: *The Works of John Locke*. IX. London, 211–255.
- MONTAIGNE, Michel Eyquem de 2002. Raymond Sebond mentsége. In Csordás Gábor (ford.): *Esszék*. II. Pécs: Jelenkor, 127–340.
- NAGEL, Thomas 2002. Milyen lehet denevérnek lenni? Ford.: Sutyák Tibor. *Vulgo* 2, 3–14.
- NEWMAN, Lex 2004. Locke on Sensitive Knowledge and the Veil of Perception – Four Misconceptions. *Pacific Philosophical Quarterly* 85, 286–291.
- NIDDITCH, Peter H. – ROGERS, G. A. J. (eds) 1990. *Drafts for the Essay Concerning Human Understanding and Other Philosophical Writings*. Vol. I. (A & B). Oxford: Clarendon Press.
- NORTON, David Fate 1981. The Myth of 'British Empiricism'. *History of European Ideas* 1, 331–334.
- PERLER, Dominik 2004. Was There a 'Pyrrhonian Crisis' in Early Modern Philosophy? *Archiv für Geschichte der Philosophie* 2, 209–220.
- POPKIN, Richard H. 1960. *The History of Scepticism from Erasmus to Descartes*. Assen: van Gorcum.
- POPKIN, Richard H. 1963. *Preface*. (Henry G. Van Leeuwen *The Problem of Certainty in English thought 1630–1690* c. könyvéhez.) The Hague: Martinus Nijhoff.
- SCHMAL Dániel 2002. A morális és metafizikai bizonyosság. Descartes és Gassendi az egyetemes kételyről. In: Schmal Dániel (szerk.): *Descartes, Kant, Husserl, Heidegger – Tanítványok írásai Munkácsy Gyula tiszteletére*. Budapest: Atlantisz, 217–230.
- SEXTUS EMPIRICUS 1998. A pürrhonizmus alapvonalai. Ford.: Lautner Péter. In Kendeffy Gábor (szerk.): *Antik szkeptizmus*. Budapest: Atlantisz, 171–375.
- SUMIDA, Joy Lynn 1987. *Gassendi, the Atomist: Advocate of History in an Age of Science*. Cambridge: Cambridge UP.
- STRAWSON, Peter Friderick 1963. *Individuals*. New York: Anchor Books.
- WOOLHOUSE, Roger S. 1988. *The Empiricist*. Oxford: Oxford UP.